

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Υ.Χ.Ο.Π. Νομός Πέλλης. Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης. Διεύθυνση Χωροταξίας, Αθήνα 1984.
2. Χ. Ζαρκάδα - Πιστιόλη, «Το Βαρόσι της Έδεσσας», Αρχαιολογία 26 (1988), σσ. 45-53.
3. Κ.Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974.
4. P. Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge and Kegan Paul, London 1984. Επίσης βλ. J. Goody, «Culture and its boundaries: An European view», *Social Anthropology I / IA* (1993), pp. 9-32.
5. Βλ. σχ. ΦΕΚ, Α΄, 92/14.7.1986.
6. Βλ. σχ. ΦΕΚ, Α΄, 54/17.2.1989.
7. Βλ. σχ. Δ. Καλόφωνος, «Η περιφερειακή διοίκηση, ένας νέος θεσμός με ελλείψεις αλλά και σημαντικές
- “προοπτικές”, *Τεχνικά Χρονικά*, Α, τόμ. 10/τεύχ. 3 (1990), σσ. 176-197.
8. F. Mitterand, *La paille et le grain*, Paris 1975.
9. Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου, *Μελέτη για τους σκοπούς και τα μέσα της περιφερειακής πολιτικής*, Αθήνα 1989.
10. Βλ. Εφημ. Ελευθεροτυπία, 20.8.1997, Γ. Δημολιάτης, «Μια ιδέα, για να έχουν νόημα οι συνενώσεις των δήμων».
11. Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε., Χωροταξικό Σχέδιο Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας - Τομεακή Μελέτη Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 1-8, 50-86.
12. Βλ. σχ. Εγκύλιο Υπουργείου Πολιτισμού, 1.3.1994 με θέμα: «Εθνικό πολιτιστικό δίκτυο πόλεων» (Ε.Π.Δ.Π.).
13. Βλ. σχ. «Ορεινός Τουρισμός και Τοπική Ανάπτυξη», Σεμινάριο στα πλαίσια του προγράμματος Leader I, 9-13 Σεπτ. 1992, Έδεσσα, (υπεύθ. Γ. Μίντας).

E. P. Dimitriadis – P. Stathakopoulos – P. Asimos

Edessa, the surrounding area, and the Cultural Network of the Cities

Since early 1994 the Ministry of Culture has been putting together a project of national significance concerning the cultural geography of Greece, the National Cultural Network of the Cities (EPDP). The network will connect a large number of cities that geographically and historically cover all of Greece with a web of cultural relations with a view to regional development.

This paper aims to define the cultural geographical characteristics of Edessa and the surrounding area and link these with economic, social, environmental, functional, and other characteristics in order to put together a picture of its potential within a developing wider cultural region. The result may offer an incentive for a cultural planning programme which the Edessa municipal authorities could organise and supervise.

Γεώργιος Κ. Σταλίδης

Ο ιερός ναός των Αγίων Αναργύρων στην Έδεσσα¹

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων², όπως και οι περισσότερες παλιές εκκλησίες της Έδεσσας, βρισκόταν στην περιοχή «Βαρόσι», η οποία εκτείνεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης και αναπτύσσεται κατά μήκος του «φρουριού» του βράχου. Αυτή ήταν, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μία από τις τρεις χριστιανικές συνοικίες της Έδεσσας³, ενώ, κατά τα αρχαία και βιζαντινά χρόνια, εκεί βρισκόταν η αρχόπολη⁴.

Ο ναός σήμερα δεν σώζεται, λόγω του ότι μεγάλο τμήμα του Βαρόσιου είχε παραδοθεί στις φλόγες, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής (12.09.1944). Τότε χάθηκαν και πολλοί άλλοι ναοί που βρίσκονταν στην περιοχή αυτή, ενώ, αργότερα, η νέα ρυμοτόμηση εξαφάνισε κάθε ίχνος αυτών.

Συγκεκριμένα, οι Άγιοι Ανάργυροι τοποθετούνται, περίπου, στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα ο μητροπολιτικός ναός της πόλης, αφιερωμένος στην Αγία Σκέπη, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου που περικλείεται από τις οδούς Μακεδονομάχων δυτικά και βόρεια, Αρχιερέως Μελετίου ανατολικά και Αρχιερέως Παντελεήμονος νότια. Ένα μεγάλο μέρος του ήταν στο σημείο όπου σήμερα περνά η οδός Αρχιερέως Παντελεήμονος, ενώ η ανατολική του πλευρά βρισκόταν εκεί όπου σήμερα διέρχεται η οδός Αρχιερέως Μελετίου (σχέδιο 1).

Η παλαιότερη σωζόμενη αναφορά για τον ναό βρίσκεται σε κώδικα της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, που αναφέρεται στα περιουσιακά στοιχεία του ελληνικού σχολείου, με χρονολόγηση που μπορεί να αναχθεί ανάμεσα στα έτη 1800 - 1806⁵.

Ο ναός, κτίσμα πιθανότατα του 18ου αιώνα, ήταν τρίκλιτη βασιλική με ενιαία δίοιχτη στέγη (σχέδιο 2, 3), τύπος που χρησιμοποιήθηκε πολύ κατά την περίοδο αυτή. Οι διαστάσεις του, κατ' εκτίμηση μήκος 22 μ., πλάτος 13 μ., ύψος 8-9 μ., φανερώνουν ότι επρόκειτο για

σχετικά μεγάλο ναό, τουλάχιστον σε σχέση με τους άλλους ναούς του Βαρόσιου. Στη δυτική πλευρά υπήρχαν δύο σειρές παραθύρων, με δύο παράθυρα επάνω και δύο κάτω, ενώ ψηλά, στο αέτωμα, υπήρχε στρογγυλός φεγγίτης με διακόσμηση σταυρού. Στην ίδια πλευρά, στο κορύφωμα της στέγης, υπήρχε κωδωνοστάσιο. Τα παράθυρα των μακρών πλευρών ήταν αρκετά μεγάλα, ώστε ο φυσικός φωτισμός να είναι άπλετος. Η κεντρική είσοδος βρισκόταν στη δυτική πλευρά όπου υπήρχε και ξύλινη κατασκευή-στέγαστρο με πολύχρωμα τζαμιλίκια, που ήταν μεταγενέστερη προσθήκη, ενώ στα βόρεια υπήρχαν δύο μικρά προστιθέματα, νεότερα και αυτά. Η τοιχοδομία, επιχρισμένη εσωτερικά κατά τα νεότερα χρόνια, θα πρέπει να απετελείτο από πωρόλιθους, οι οποίοι συναντώνται σε αφθονία στην γύρω περιοχή και χρησιμοποιούνταν και στους άλλους ναούς, τα κτίσματα και τα σπίτια της περιοχής⁶. Αυτοί ήταν μεσαίου μεγέθους, λαξευμένοι και τετραγωνισμένοι, περισσότερο ή λιγότερο, και διέφεραν ελαφρώς ως προς τις διαστάσεις. Για τη λάξευση υπήρχαν εξειδικευμένοι τεχνίτες, οι λεγόμενοι πετράδες⁷. Τοποθετούνταν σε επάλληλους δόμους, σε κανονική ως επί το πλείστον διάταξη, με την παρεμβολή ξυλοδεσιών, ενώ ενδιάμεσα στους αρμόνις υπήρχε συνδετικό υλικό.

Στο εσωτερικό (σχέδιο 2), στο βόρειο τμήμα, υπήρχε η ξύλινη σκάλα που οδηγούσε στον γυναικωνίτη, ο οποίος εκτείνοταν και σε τμήμα της βόρειας και νότιας πλευράς και διέθετε ξύλινο συμπαγές προστατευτικό κιγκλίδωμα. Επίσης, μαρτυρείται άμβωνας με δύο εξώστες⁸. Το τέμπλο είχε ύψος 4 μ. περίπου και ήταν ξυλόγλυπτο, «λαϊκής τεχνοτροπίας»⁹. Από τα μέχρι τώρα στοιχεία ιστόρηση στον ναό δεν μαρτυρείται¹⁰. Πληροφορίες από τη δεκαετία 1935-1944 αναφέρουν ότι οι τοίχοι εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι. Το δάπεδο του ναού βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο

και ήταν στρωμένο με σκουρόχρωμες πλάκες.

Επίσης, μέσα στον ναό είχαν βρεθεί και διάφορες ακρωτηριασμένες επιτύμβιες στήλες με παραστάσεις και επιγραφές¹¹, χυρίωντας του 1ου - 3ου αιώνα, ανάμεσά τους και κάποιες χριστιανικές¹², πολλές από τις οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό του ναού, ενώ άλλες αρχαιότητες που έχουν βρεθεί εκεί είναι βυζαντινός κίονας και κιονόκρανο¹³. Τα στοιχεία αυτά, καθώς και επίγραμμα του 12ου - 13ου αιώνα σε εικόνα των αγίων Αναργύρων και της μητέρας τους Θεοδότης, το οποίο αναφέρει τα εξής:

*Γερασίμου δέ πίστις ὑμῶν οἰκέτου
πιστοῦ μοναχοῦ τῆς μονῆς ἡγούμενου,
ἥν χάρις ὑμῶν ἐν Βοδανοῖς λαμπρύνει,
ἀμφοῖν ἀνιστόρησε σεπτάς εἰκόνας¹⁴,*

πιθανό να υποδηλώνουν την ύπαρξη στην περιοχή αυτή μονής αφιερωμένης στους Αγίους Αναργύρους, πληροφορία όμως που δεν διασταυρώνεται από άλλες πηγές¹⁵.

Η ιστορία του ναού είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ισχυρή διαμάχη μεταξύ πατριαρχικών και εξαρχικών, η οποία είχε διαδραματισθεί στην Έδεσσα, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, καθώς ο ίδιος ο ναός απετέλεσε το κέντρο αυτής της διαμάχης¹⁶.

Ήδη από τα μέσα του 19ου αι. είχε αρχίσει σταδιακά ενορχηστρωμένη προσπάθεια να καλλιεργηθεί η βουλγαρική συνείδηση στον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης από πράκτορες των Σλάβων¹⁷. Έτσι, η πόλη οδηγήθηκε στον διχασμό, αφού είχαν δημιουργηθεί δυο εκκλησιαστικές μερίδες, οι λεγόμενοι πατριαρχικοί¹⁸, οι οποίοι αναγνώριζαν ως εκκλησιαστικούς τους ηγέτες τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τους επισκόπους που διορίζονταν από αυτόν, και οι εξαρχικοί ή βουλγαριστές, οι οποίοι αναγνώριζαν τον σχισματικό Έξαρχο Βουλγαρίας. Η τάση αυτή υπήρχε ήδη επί μητροπολίτου Νικοδήμου Α΄ Κωνσταντινίδη του Τενεδίου (1859-1870)¹⁹, καθώς οι εξαρχικοί άρχισαν να εγείρουν απαίτησεις για διορισμό χωριστού επίσκοπου, Βουλγάρου, ο οποίος να λειτουργεί στη σλαβική γλώσσα²⁰.

Οι βουλγαριστές μπορεί να αναγνώριζαν το πρόβλημα και να είχαν ως απαίτηση τη γλωσσική τους ανεξαρτησία στην τέλεση της λει-

τουργίας, όμως στην πραγματικότητα αυτό ήταν μια κίνηση, η οποία ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής της Βουλγαρίας για ανεξάρτητη Εκκλησία, και, βεβαίως, συγκάλυπτε τον πραγματικό σκοπό, ο οποίος δεν ήταν άλλος από την εμφύσηση βουλγαρικής συνείδησης στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας γενικότερα, ώστε η μελλοντική προσάρτηση των εδαφών αυτών στη Βουλγαρία να έχει έρεισμα²¹.

Η έριδα αυτή σχετικά με τον ναό των Αγίων Αναργύρων ξέσπασε, όταν, κατόπιν παρακλήσεων από τους τοπικούς εξαρχικούς παράγοντες²², έφτασε στην πόλη ο αρχιμανδρίτης του Αγίου Τάφου, άλλοτε πρωτοσύγκελλος του Πατριάρχη Ιεροσολύμων, Παύλος ή Χατζηπαύλος Αγιοταφίτης (Pavel Božigrobski)²³. Από τότε ο ναός άρχισε να καταλαμβάνεται κατ' εναλλαγή από τους πατριαρχικούς και τους εξαρχικούς και για είκοσι, περίπου, χρόνια η διχόνοια μεταξύ των κατοίκων της πόλης οδήγησε σε πολλές αναταραχές, βίαιες διαμάχες και συγκρούσεις, οι οποίες είχαν αρκετά θύματα.

Ήδη από το έτος 1866 οι εξαρχικοί, με πρωτοστάτη τον ισχυρό οικονομικό παράγοντα της εποχής εκείνης στην Έδεσσα Georgi Gogov, κατέστρωσαν σχέδιο για την αφαίρεση του ναού από τους πατριαρχικούς²⁴. Σύμφωνα με αυτό, νύχτα ακόμη, μόλις δινόταν σύνθημα, θα συγκεντρώνονταν στην εκκλησία, θα εισέβαλλαν και δεν θα αποχωρούσαν προτού τελειώσει η λειτουργία, την οποία θα τελούσε στα σλαβικά ο Pavel Božigrobski. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εκτέλεση της επιχείρησης αυτής: Την ορισμένη ημέρα και ώρα, εισήλθε στον ναό ένας μαθητής του Ελληνικού Σχολείου από τη Γουμένισσα, ο Trăpco Šaldev, με τον εξής τρόπο: Έφεραν από πριν προετοιμασμένα καρφιά, τα κάρφωσαν στον τοίχο, μέχρι που το παιδί έφτασε σε ένα παράθυρο, το παραβίασε, μπήκε μέσα και άνοιξε την πόρτα. Τότε, εισήλθαν οι υπόλοιποι και μαζί τους ο Pavel Božigrobski, ο οποίος πράγματι τότε είχε τελέσει τη θεία λειτουργία στα σλαβικά. Όταν το έμαθε αυτό ο μητροπολίτης Νικόδημος, ζήτησε αμέσως τη βοήθεια των τουρκικών αρχών, αλλά η αστυνομία που ήρθε εμποδίστηκε από τους εξαρχικούς, μέχρι να τελει-

δεν είχαν σταματήσει²⁵.

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων, τον οποίον κατείχαν οι εξαρχικοί για πάνω από 45 χρόνια, είχε επιστραφεί στους Έλληνες κατά τα έτη 1912-1913, μετά την απελευθέρωση της Έδεσσας (18.10.1912)²⁶. Τόσο μεγάλος ήταν ο πόθος των κατοίκων της πόλης να ξαναλειτουργήσει ο ναός με τον ελληνορθόδοξο τρόπο, ώστε οι δημιογέροντες της πόλης, μετά από πλείστες συνεδριάσεις, ζητούν από τον τότε Μητροπολίτη Κωνστάντιο να ...ένεργήσῃ δραστηρίας παρά τη Γενική Διοικήσει Μακεδονίας νά ἀποδοθῇ ἡμῖν ὅσον τάχιον ὁ ναός τῶν Ἅγίων Ἀναργύρων καὶ ἄρξηται ἡ ἐν αὐτῷ τακτική λειτουργία²⁷. Ορίζουν προσωρινούς επιτρόπους και ψάλλουν αγιασμούς με την εικόνα των αγίων σε όλα τα σπίτια της πόλεως²⁸.

Τα γεγονότα έλαβαν ιδιαίτερα άσχημη τροπή μετά την αλλαγή μητροπολίτη, κατά το έτος 1870, οπότε μετατίθεται ο Νικόδημος και εκλέγεται ο Αγαθάγγελος (1870-1875)²⁹, καθώς ο Χατζηπαύλος έρχεται πάλι στην Έδεσσα και δημιουργούνται φασαρίες³⁰. Οι βουλγαριστές προκαλούν εξακολουθητικά και κλιμακώνουν την ένταση, άλλοτε κάνοντας ομαδικούς εκκλησιασμούς³¹ και άλλοτε παραβιάζοντας τον ναό και προσπαθώντας να τον κρατήσουν υπό την κατοχή τους. Όμως, οι διαμαρτυρίες των κατοίκων της πόλης ήταν τόσο έντονες και τόσο μαζικές, ώστε οι αρχές έβγαλαν με τη βία τους εξαρχικούς και παρέδωσαν τον ναό στον Αγαθάγγελο³². Μάλιστα, οι παραβιάσεις συνεχίστηκαν με τόση συχνότητα, ώστε οι ελληνορθόδοξοι αναγκάστηκαν να τοποθετήσουν φρουρούς³³.

Τελικά, οι εξαρχικοί, μετά από όλες αυτές τις προσπάθειες και αφού δωριδόκησαν τις τουρκικές αρχές, κατόρθωσαν να οικειοποιηθούν οριστικά τον ναό των Αγίων Αναργύρων, χωρίς να είναι γνωστό το πότε ακριβώς έγινε αυτό. Ο Kandilarov τοποθετεί την οριστική κατάληψη στις 29 Ιουνίου 1873³⁴, ενώ, κατά το έτος 1874, υπάρχει η πληροφορία ότι ο μητροπολίτης Αχρίδος Ναθαναήλ επισκέπτεται την Έδεσσα και λειτουργεί στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, την οποία πια κατέχουν οι εξαρχικοί³⁵, ενώ οι ταραχές ακόμα

Επίσης, το πόσο σημαντικός ήταν ο ναός για τη ζωή της πόλης και την ανάπτυξη της παιδείας μπορούμε να το παρακολουθήσουμε μέσα από τους κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, όπου οι αναφορές για αυτόν είναι πολλές, καθώς κατά τη θεία λειτουργία ο “Σχολειακός Δίσκος” επέφερε αρκετά έσοδα, τα οποία προσφέρονταν για την παιδεία στους εφόδους των σχολείων³⁶, και ιδιαίτερα για την ανέγερση της Αλληλοδιδακτικής Σχολής.

Εκτός αυτού, μεγάλη επίπτωση στη ζωή της πόλης είχαν οι ταραχές εξαιτίας της διαμάχης σχετικά με τον ναό, κατά τις οποίες οι δημιογέροντες, μέσω αναφορών προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, δίνουν με παραστατικότητα την αγωνία των κατοίκων, οι οποίοι ανησυχούν με τη βία και την αναστάτωση, που έχει ξεσπάσει στην περιοχή τους και εκλιπαρούν το Κράτος και την Εκκλησία να τους βοηθήσει³⁷. Επιπροσθέτως, ο επίσκοπος απα-

γόρευσε στο ποίμνιό του όχι μόνον να εκκλησιάζεται με τους βουλγαριστές στην εκκλησία τους, αλλά και να συναναστρέφεται και να έχει συγγενικούς δεσμούς με αυτούς⁴³. Αυτά τα γεγονότα επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις καθημερινές σχέσεις και οδήγησαν, πολλές φορές, ακόμα και στη διάλυση επικείμενων γάμων μεταξύ πατριαρχικών και εξαρχικών⁴⁴.

Άλλα στοιχεία που καταδεικνύουν τη ιδιαίτερη σημασία του ναού είναι ότι εκεί υπήρχε εικόνα των αγίων, καθώς και ένα ασημένιο μπαστουνάκι, για τα οποία υπήρχε η πίστη ότι ήταν θαυματουργά⁴⁵. Επίσης, η ημέρα της εορτής των αγίων, το μήνα Νοέμβριο, συνέπειπτε με την εποχή της πώλησης των κουκου-

λιών από μεταξοσκύληκες, εμπόριο ιδιαιτέρως σημαντικό για την οικονομία της περιοχής, και γινόταν μεγάλο εμπορικό πανηγύρι στο προαύλιο και τον ευρύτερο χώρο μπροστά από τον ναό. Το σημαντικό αυτό γεγονός είλκυε όχι μόνον εμπόρους, αλλά και παραθεριστές που θαύμαζαν τις ομορφιές της πόλης, καθώς και πολλούς προσκυνητές από τα χωριά και την περιφέρεια.

Εν κατακλείδι, λοιπόν, από όλα τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο ναός των Αγίων Αναργύρων ήταν δεμένος με την κοινωνική, αλλά και ιστορική ζωή της πόλης και είχε μεγάλη σημασία για τους Εδεσσαίους με την εποχή της πώλησης των κουκου-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η προσπάθεια αυτή ανασύστασης του ναού γίνεται με κάποια επιφύλαξη, διότι οι γραπτές και προφορικές πηγές, στις οποίες στηρίζεται το παρόν άρθρο είναι αποσπασματικές και, πολλές φορές, όχι ιδιαιτέρως διαφωτιστικές. Τις προφορικές πληροφορίες, καθώς και τα σχέδια, τα οποία και αυτά είναι κατασκευασμένα με βάση μηνύμες και πληροφορίες, μου παρείχε ο Ευθύμιος Τσικάρης, τον οποίο και ευχαριστώ. Επίσης πληροφορίες μιν όντωσαν οι: Αντώνιος (έτ. γεν. 1927) και Ιωάννης (έτ. γεν. 1932) Βάλτσης, όλοι τους παλιοί βαροσιώτες.
2. Για τον ναό βλ., Τ. Κ. Καράντζαλη (Αρχιμ.) - Δ. Β. Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας" του Βοδενών Αγαθαγέλου. Αγώνες του Αγαθαγέλου κατά του βουλγαρισμού (1870-1871), Θεσσαλονίκη 1975, όπου και βιβλιογραφία. Επίσης, πληροφορίες δημοσιεύει ο Γ. Τουσίμης στην εφ. Εδεσσαϊκή, φ. 1781 (Σάββατο, 18 Οκτωβρίου 1997), 12-13, ο οποίος αντλεί πληροφορίες από τα αρχεία της Εξαρχίας και συγκεκριμένα από την έκθεση του Ιερατικού Προϊσταμένου της εξαρχικής κοινότητας Α. Παπα - Ζαχαρία, του έτους 1898.
3. Για το Βαρόσι και τις άλλες συνοικίες της Έδεσσας βλ. Κ. Γ. Σταλίδης, "Οι χριστιανικές συνοικίες στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ιστορική και γλωσσική θεώρηση", Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΚΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (25-27 Μαΐου 2001), Πρακτικά (μηνήμη Απόστολου Ε. Βακαλάπουλου). Θεσσαλονίκη 2002, 107-145, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.
4. Ε. Χ. Κακαβιογιάννης, "Προβλήματα Εδεσσαϊκής Αρχαιολογίας (I)", Εδεσσαϊκά Χρονικά 10 (1976), 16-44.
5. Κώδιξ τῶν Ἅγιων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Βοδενῶν, φ.133α. Το ἔγγραφο δεν έχει χρονολογία, αλλά πρέπει να χρονολογηθεί ανάμεσα στα έτη 1801-1806, καθώς το πριν από αυτό ἔγγραφο έχει χρονολογία 1800, ενώ το επόμενο 1807. Εκεί αναφέρεται ότι ο «ταυλάριος» Αντώνιος αναιρεί την υπογραφή του με τη δικαιολογία ότι ζητούν από την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων 15 γρόσια για το σχολείο, γεγονός που το θεωρεί όχι "κατά τά γεγοραμένα". Το στοιχείο αυτό, καθώς και άλλη αναφορά του ναού σε πρακτικό ηώδικα με ημερομηνία 1 Νοεμβρίου 1834 (Κώδιξ ἀρχαῖος λογαριασμῶν ἐπιτρόπων τῶν ἐκκλησιῶν Βοδενῶν, φ. 122α, 123α), αναιρούν τον ισχυρισμό του Kandilarov ότι ο ναός είχε κτισθεί το έτος 1843 (G. St. Kandilarov, "Bălgarskite učilišta v grad Voden ot 1869 do 1913", Beleinarski Pregled II, Sofia 1944, 209).
6. Λατομεία πωρόλιθου μαρτυρούνται από τον 19ο αιώνα κάτω από το πλάτωμα της πόλης, καθώς και στην περιοχή «Γαβαλιώτισσα» (E. M. Cousinery, Voyage dans la Macédoine concernant les recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ces pays, Paris 1831, 76, G. M. Mackenzie - G. M. Irby, Travels in the slavonic
- provinces of Turkey in Europe, London and New York 1866, 65).
7. Κ. Γ. Σταλίδης, Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Έδεσσα 1974, 115, σημ. 184.
8. Έναν χαμηλότερο για την ανάγνωση του Αποστόλου και έναν υψηλότερο για την ανάγνωση του Ευαγγελίου.
9. Τουσίμης, "Ενοριακή και λειτουργική ζωή", 12.
10. Πληροφορία για σημαντική ανακαίνιση του ναού, που μαρτυρείται χωρίς όμιας χρονολογία, δεν κάνει μνεία για την ιστόρηση ή επανιστόρηση του ναού (Kandilarov, "Bălgarskite učilišta", 209).
11. Μ. Γ. Δήμιτσα, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένης και μνημείοις σωζομένοις, Αθήναι 1896, 41, 46-47, 53.
12. D. Feissel, "Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle", Bulletin de Correspondance Hellénique, suppl. VIII, 29-30.
13. N. Τσαΐλακόπουλου, Η ίδρυση και ο εμπλουτισμός του Αρχαιολογικού Μουσείου Εδέσσης, Θεσσαλονίκη 1985, 202 (αρ. 15), 209 (αρ. 35).
14. Σπ. Λάμπρου, "Ο Μαρκιανός κώδιξ 524", Νέος Ελληνομνημάων 8 (1911), 18.
15. Βυζαντινές μονές που αναφέρονται στην περιοχή είναι της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας (Κ. Γ. Σταλίδης, "Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβαλιώτισσας στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση", Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο, Η Έδεσσα και η περιοχή της, Πρακτικά, Έδεσσα 1995, 185-209, όπου και βιβλιογραφία) και της Παναγίας της Μεσονησιώτισσας, κοντά στο χωριό Νησί της Πέλλας (G. Subotić, "Manastir Bogorodice Mesonisiotise, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta 26, Beograd 1987, 125-171).
16. Αυτό ήταν συχνό φαινόμενο στη Μακεδονία. Για παρόμιο περιστατικό βλ., I. Aθ. Βλάχου, "Ο ναός των Αγίου Αθανασίου Φιλύρας Πορούων Σερρών", Σερραϊκά Χρονικά 7 (1976), 49-90.
17. Κ. Γ. Σταλίδης, "Η προετοιμασία και η αντίδραση του Ελληνισμού της Έδεσσας πριν και κατά την διάκεια του Μακεδονικού Αγώνα", Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1987, 383 π.ε.
18. Αποκαλούμενοι «γραικομάνοι» από τους Βουλγάρους.
19. Σταλίδη Κ. Γ., Η Αγία Τριάδα Εδέσσης, Έδεσσα 1977, 17, σημ. 11.
20. Βουλγαρική εφ. Makedonija, Tsarigrad (Κωνσταντινούπολη), IV, 58 (15-06-1870), 3.
21. Για την εθνική βουλγαρική κίνηση βλ. ενδεικτ. Αντ. - Αιμ. Ταχιάος, Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων και η εμφάνιση βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1974.
22. I. Georgiev pop, "Materiali po tsarkovnata borba", Zbornik za Narodni Umotvorenija XXIV(1908), 315, 316, 318-322, 324, 325.

23. Για τη ζωή του Χατζηπαύλου βλ. τόμος "Makedonija", Sofia 1931, 63, B. Vältsev, *Bălgarski văroždenki knjžovnitsi ot Makedonija*, Pavel Božigrobski, Sofia 1983, 119, G. St. Kandilarov, "Bălgarskite učilišta", 212.
24. Chr. Šaldev, "Narodnoto probuždane v Boimija", *Makedonski Pregled*, Sofia 1931, έτος VI, τεύχ. 4, 57-58.
25. Ο Κώτσιος Παναγιώτου ("Ο Θεός που τιμωρεῖ. Ο διακοπές απόστολος των Αγίων Αναργύρων", εφ. Έδεσσα, φ. 5 (1-03-1919), 4-5) τοποθετεί το γεγονός την Ιη Ιουλίου 1862, χρονολογία που δεν πρέπει να είναι σωστή, διότι ισχυρίζεται ότι ανέφερε τα γεγονότα στον μητροπολίτη Αγαθάγγελο, ο οποίος όμως εποιήμανε τη Μητρόπολη Βοδενών κατά την 1870-1875 (Αιμ. Τσακόπουλου, "Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικας των υποιμημάτων του Αρχειοφυλακείου του Οικουμενικού Πατριαρχείου", *Oρθοδοξία ΛΓ'* (1958), 16 και 29-30). Συγχρόνως, ο Chr. Popov ("Danni po vazrazdaneto v Makedonija", *Duchovna Kultura XIX*, Sofia 1938, τεύχ. 5, 143) μας πληροφορεί ότι κατά το έτος 1869 κάποιος Topalov διάβασε πρώτος τον απόστολο στους Αγίους Αναργύρους στη βουλγαρική.
26. Εφ. Pravo, φ. 26 (24-08-1870), 102-103, όπου σε ανταρκούση από την Έδεσσα από τις 2 Αυγούστου 1870 αναφέρεται στο επεισόδιο του «αποστόλου». Σχετικά με το γεγονός βλ. και Δ. Γόνη, *Ανεπιτυχείς προσπάθειες συμβιβασμού Βουλγαριστών και Πατριαρχικών εις Βοδενά* (Έδεσσα), (ανάτυπον εκ της Θεολογίας), Θεσσαλονίκη 1973, 4 και σημ. 1.
27. Για τον Αγαθάγγελο βλ. Καράντζαλη - Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας", Γ. Σακελλαροπούλου, "Αγαθάγγελος μητροπολίτης της Έδεσσης", *Μακεδονική Ζωή* 96 (1974), 40-42, του ίδιου "Ο Επίσκοπος Πέτρας Αγαθάγγελος", Λιβάδι Ολύμπου Α΄, 10 Απριλίου 1974, 3-4, και 11 Μαΐου 1974, 1, Κ. Γ. Σταλίδη, "Ο Μητροπολίτης Αγαθάγγελος Α΄", εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 1574 (30-10-1993), 6, φ. 1575 (6-11-1993), 6, φ. 1576 (13-11-1993), 6, φ. 1577 (20-11-1993), 6, φ. 1578 (27-11-1993), 6, φ. 1579 (04-12-1993), 6.
28. Καράντζαλη - Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας", 34-36.
29. Καράντζαλη - Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας", 44-45.
30. Γόνη, *Ανεπιτυχείς προσπάθειες*, 9-11, Καράντζαλη - Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας", 68, 71.
31. Καράντζαλη - Γόνη, "Κώδιξ της αλληλογραφίας", 102.
32. Kandilarov, "Bălgarskite učilišta", 205.
33. Εφ. *The Levant Times* (Κωνσταντινούπολη), VI, φ. 19 (18-05-1874), 2.
34. Εφ. *Néon Kήρυγμα* (24-04-1884), 4, Κ. Γ. Σταλίδης, "Η προετοιμασία", 390.
35. I. Πέγιος, "Ο εν Έδεσσῃ μητροπολιτικός ναός της του Θεού Σοφίας", εφ. Έδεσσα, φ. 15 (15-08-1919), 6.
36. Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, φ. 164β, 23 Ιουλίου 1913.
37. Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, φ. 163β, 14 Ιουλίου 1913.
38. A. Struck, *Makedonische Fahrten. II. Die Makedonische Niederlande*, Sarajevo 1908, 60.
39. V. Grigorović, *Otserk Putešestvia po Evropeiski Tyrtsii*, Moskva 1877, έκδοση στη βουλγαρική, Σόφια 1978, 93.
40. M. Delacoulonche, *Revue des sociétés des Savantes*, Paris 1858, τ. IV, 777.
41. Κώδιξ αρχαίων λογαριασμών, φ. 9β (26-10-1854).
42. Εφ. *Egijs* (01-01-1877), 1-7. Οι επιστολές έχουν δημοσιευθεί επίσης και στην εφημ. *Νεολόγος* (Κωνσταντινούπολη), φ. 2378 (11-01-1877), καθώς και στα φ. 2379, 2380, 2382, 2383, 2388.
43. Kandilarov, "Bălgarskite učilišta", 205.
44. K. Γ. Σταλίδης, "Η προετοιμασία", 392.
45. Εφ. *Néa* (της Έδεσσας), φ. 27 (12-06-1981), 2.

Georgios K. Stalidis

The Church of the Anargyroi in Edessa

The Church of the Anargyroi in Edessa was located more or less on the site occupied today by the cathedral Church of the Skepe. During the period of Ottoman rule it was one of the town's four parish churches. For a while it was at the centre of the struggle between the Exarchists and the Patriarchists. The church no longer survives and this paper makes an attempt to 'recreate' it on the basis of the written sources and living witness-accounts.

Νικόλαος Κατσάνης

Οι Βλάχοι της Αλμωπίας (βυζαντινό θέμα Μογλενών)

διασκορπισμένα σήμερα τα «Μογλενοχώρια».

Η γλώσσα τους αποτελεί ένα από τα τέσσερα νεολατινικά ιδιώματα που αληροδότησε η λατινική στη Βαλκανική Χερσόνησο (τα άλλα τρία είναι: η κουτσοβλαχική, η δακοδουμανική = δουμανική και η ιστροδουμανική).

Σήμερα τα βλαχόφωνα αυτά χωριά βρίσκονται σε παρακαμή, τόσο δημογραφική όσο και γλωσσική. Η μετανάστευση εσωτερικού και εξωτερικού τα έχει αποψιλώσει από τον ενεργό πληθυσμό με κάποιες εξαιρέσεις (π.χ. Αρχάγγελος), ενώ οι γνήσιοι οικιητές του ιδιώματος δεν ξεπερνούν τις δύο με τρεις χιλιάδες άτομα.

3. Δυστυχώς η ελληνική επιστήμη, ιστορική και γλωσσική, δεν ασχολήθηκε μ' αυτά τα χωριά και τη γλώσσα τους. Έχουμε ελάχιστες αναφορές, ερασιτεχνικές σχεδόν στο σύνολό τους, όσον αφορά το ιστορικό μέρος και απλές μνείες σε διάφορα ιστορικά έργα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η μοναδική ερευνήτρια που ασχολήθηκε κατά τρόπο επιστημονικό με την ιστορία, τη γλώσσα και τη λαογραφία των Μογλενιτών Βλάχων, είναι η Μαρία Παπαγεωργίου, άριστη γνώστρια της γλώσσας τους και της ιστορίας τους. Αντίθετα, οι ξένοι ερευνητές, κυρίως Γερμανοί και Ρουμάνοι, ασχολήθηκαν από τη τέλη του περασμένου αιώνα, τόσο με την ιστορία όσο και με την γλώσσα τους. Μολονότι πολλές φορές οι προθέσεις τους δεν ήταν καθαρά επιστημονικές, στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζονται ως οι μόνοι που ασχολήθηκαν με τους Μογλενίτες Βλάχους και φυσικά τα συμπεράσματά τους γίνονται αποδεκτά από την πλειοψηφία των ειδικών, αφού δεν υπάρχει και η γνώμη της άλλης πλευράς ή μια διαφορετική άποψη.

4. Ο πρώτος που μνημονεύει στα νεότερα χρόνια τους Μογλενίτες Βλάχους είναι ο Έλληνας B. Nikolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris 1859 (2 τομ.). Ακολουθούν οι ξένοι, κυρίως, ερευνητές, όπως ο G. von Hahn, 1867, Picot, 1875, Popilian, 1885, Weigand, 1892,